

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi

BENĞİ World Journal of Yörük-Türkmen Studies

ISSN: 2717-6584

Ermeni Tarihçi Mesrob K. Krokian'a Göre Erzurum'da Ermeniler ve Türklerle İlgili İleri Sürdüğü Nüfus Verilerinin Değerlendirilmesi

The Evaluation of Population Data He Put forward about Armenians and Turks in Erzurum According to Armenian Historian Mesrob K. Krokian

DOI: 10.58646/bengi.1233252

*Mehmet Yaylacı **

Özet

Yüzyıllar boyunca Osmanlı Devleti'nin tebaası olan Ermeni milleti 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rumlar ve Sırplar gibi kendi bağımsızlıklarını kazanmak için uzun soluklu bir çalışma başlatmış, 1878 Osmanlı Rus savaşı ile emellerine ulaşamayınca, çareyi kendi kaderlerini kendilerinin belirleyebilmesi amacıyla 1890-1915 yıllarına kadar süren bir ayaklanmalar devresine girmekte bulmuşlardır. Ancak bu ayaklanmaların hemen her defasında Ermeni milletine hüsrandan başka bir şey getirmediği aşikardır. Mesrob K. Krikorian, (1976). *Osmanlı İmparatorluğu Hizmetinde Ermeniler, 1860-1908*, Viyana adlı doktora tezinde bu hususa dikkat çekmekle beraber, Osmanlı Devleti'nin Sevk ve İskân Kanununu bir sürgün yasasından çok Ermenilerin yok ediliş yasası gibi yansıtıyor olsa da eserin geneli ele alındığında 1860-1915 yılları arasında Osmanlı emrinde bulunan

* **Sorumlu Yazar/Corresponding author:** Bağımsız Yazar, mehmetyaylaci@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-2345-6789.

Atf/Citation: Yaylacı M., (2023). Ermeni Tarihçi Mesrob K. Krokian'a Göre Erzurum'da Ermeniler ve Türklerle İlgili İleri Sürdüğü Nüfus Verilerinin Değerlendirilmesi. *BENĞİ Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi*. 2023 (1), 136-150.

ve henüz bir bağımsızlık havasına girmemişken Ermenilerle Türkler arasındaki idari ve kültürel bağları ortaya koymaya çalışmaktadır. Diğer taraftan eser verdiği istatistiki bilgiler ile Osmanlı tezlerine çok yakın veriler sunmakta ve Türklerin iddialarının aksine Doğu Anadolu'da Ermenilerin çoğunlukta olduğunu ispat etmeye çalışan veriler sunmaktadır.

Bu makale, Krikorian'ın ileri sürdüğü Ermeni yanlısı görüşleri düzeltmek ve konu hakkındaki Türk tarafının tezlerini ortaya koymaya çalışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ermeni, Türk, Osmanlı, Doğu Anadolu.

Abstract

The Armenian nation, which was the subject of the Ottoman Empire for centuries, started a long-term effort to gain their independence, like the Greeks and Serbs, from the second half of the 19th century. They found themselves entering a period of uprisings. However, it is obvious that these uprisings brought nothing but disappointment to the Armenian nation almost every time. Mesrob K. Krikorian, (1976). While drawing attention to this issue in his doctoral thesis titled *Armenians in the Service of the Ottoman Empire, 1860-1908, Vienna*, although it reflects the Law of Dispatch and Settlement of the Ottoman Empire as the law of the extermination of Armenians rather than an exile law, when the work, in general, is taken into account, the Ottoman Empire between 1860-1915. He tries to reveal the administrative and cultural ties between Armenians and Turks, who are under his command and have not yet entered the mood for independence. On the other hand, he presents data very close to the Ottoman theses with the statistical information he provides, and presents data that tries to prove that the Armenians are in the majority in Eastern Anatolia, contrary to the claims of the Turks.

This article tries to correct the pro-Armenian views put forward by Krikorian and to reveal the Turkish side's arguments on the subject.

Keywords: Armenian, Turkish, Ottoman, Eastern Anatolia.

Giriş

Malazgirt Meydan muharebesini kazanan Alparslan Erzurum'u ikta olarak Emir Saltuk'a verdi. Şehrin fethini gerçekleştiren Emir Saltuk burada kendi hanedanlığını kurdu. Büyük Selçuklu Devleti'nin parçalanmasından sonra bu beylik Anadolu Selçuklu Devleti'ne bağlandı. Süleyman şah Saltukoğulları Beyliği'ni ortadan kaldırarak Erzurum'u Anadolu Selçuklu Devleti topraklarına kattı ve yaklaşmakta olan Moğol tehlikesine karşı şehri tahkim ederek gerekli tedbirleri aldı (Küçük, 1995: 322).

Şehir, 1242'de Moğol kumandanı Baycu Noyan tarafından tahrip olundu ve halkın büyük bir kısmı kılıçtan geçirildi. Anadolu Selçuklu Devleti'nin Köse Dağ Savaşı'nda yenilmesi ve Moğolların hakimiyetinin tanınması şehrin durumunu oldukça etkiledi. Burası bundan sonra Moğol ordularının Selçuklu sınır boylarındaki önemli bir toplanma merkezi haline geldi. Anadolu Selçuklu Devleti'nin ortadan kalkmasından sonra (M.1308) şehir bir müddet Moğolların kurduğu İlhanlı Devleti'ne bağlandı. Erzurum, bu devletin parçalanmasından sonra ise en karışık dönemini yaşadı. Bir süre sonra bütün Doğu Anadolu'yu istila eden Timur burayı da işgal ve tahrip etti. Halkın bir kısmı kılıçtan geçirildi, bir kısmı ise daha güvenilir bölgelere göç etti. Timur'un 1405'te ölmesinden sonra Erzurum'da Akkoyunlu ve Karakoyunlular arasındaki mücadele yeniden şiddetlendi. 1435'te şehrin eski yerleşim yeri olan Karaz civarında cereyan eden savaşı Karakoyunlular kazandı. Ancak Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan, 1468 yılında Karakoyunlu beyliğine son vererek Erzurum'u tamamen ele geçirdi aldı (Küçük, 1995: 322). Osmanlı kaynaklarında Hasan-ı Dıraz (Konukçu, 1992: 61) olarak tanınan Uzun Hasan döneminin Erzurumun sosyal ve iktisadi hayatında önemli bir yeri vardır. Onun tarafından konulan ve "Hasan Padişah Kanûnu" olarak bilinen kanûn-nâme, Osmanlıların şehri fethinden sonra bir müddet daha yürürlükte kaldı (Gurre-i Rebi'ül-evvel 947 tarihli defter (BOA, TD, nr. 205, s. 5).

Erzurum'un Osmanlılar tarafından kesin olarak ne zaman fethedildiği bilinmemekle beraber muhtemelen Mısır seferinden sonra, 1518-1519 tarihleri arasında fethedildi (Küçük, 1995: 323). Yavuz Sultan Selim Çaldıran seferine giderken Erzurum'a yakın bir konakladı, ama şehre girmedi (Küçük, 1995: 323). Kanunî Sultan Süleyman'ın Irak üzerine yaptığı seferler esnasında şehir, imar ve iskân edildi. Daha sonraki İransavaşları sırasında Osmanlı ordularının ikmal ve toplanma merkezi olan şehirde, istikrar ancak 1590'da taraflar arasında yapılan bir anlaşmadan sonra sağlanabildi. Anadolu'yu kasıp kavuran Celâlî isyanlarında şehir, Celâlî lideri ve eski Erzurum Beylerbeyi olan Abaza Mehmed Paşa tarafından ele geçirildi.

XVIII. yüzyılın ilk yarısında başlayan İran savaşları ve ardından bu yüzyılın sonlarında bölgede gücünü artıran Rusya'nın güney Kafkasya'da giriştiği istila hareketleri, şehrin askerî önemi yeniden ön plana çıkardı. Erzurum gerek Rus Devleti'ne ve gerekse İran 'a karşı tahkim edilmeye

çalışıldı. Ancak valilerin olumsuz tavırlarından dolayı istenilen netice alınamadı (Küçük, 1995: 323). İran ile yapılan mücadeleler 28 Temmuz 1823'te imzalanan Erzurum Antlaşması ile sona ermesine rağmen Rus tehdidi artarak devam etti. Erzurum 8 Temmuz 1829 tarihinde Ruslar tarafından işgal edildi. Rusların elinde üç ay kalan şehir geniş ölçüde tahrip edildi. Ruslar şehrin iç kalesini tahkim etmek için pek çok cami, türbe ve binayı yıktılar. Halkın bir kısmını göçe maruz bıraktılar. Şehrin boşaltılmasına sebep olan bu göç esnasında çoğu sanat erbâbı olan büyük bir Ermeni kitlesini de beraberlerinde götürdüler (Küçük, 1995: 324).

Edirne Antlaşması ile Rusların boşalttığı şehir, Osmanlılar tarafından yeniden imar ve iskân edilmeye başlandı. Bölgenin sorunlarını yerinde görmek ve çözüme kavuşturmak isteyen merkezî hükümet Hafız Paşa'yı Erzuruma müşir olarak tayin etti. Hafız Paşanın Tanzimât'ın ilanına bir ay kala geldiği şehirdeki ilk icraatı, fermanın getirdiği değişikliklerin bölgede iyi anlaşılması için çalışmak oldu (Küçük, 1975: 160-161). Buna rağmen 1839'da yürürlüğe giren Tanzimât uygulamaları şehirde yeni karışıklıkların meydana gelmesine yol açtı. Asayişsizliğin ve idarecilerin sorumsuz davranışlarının hat safhaya ulaştığı şehirde, bu yıllarda zûhur eden kıtlık ve pahalılık halkın bir kısmını Anadolu'nun başka şehirlerine, bir kısmını ise Rusya ve İrangiye komşu ülkelere göç etmek zorunda bıraktı (Küçük, 1978: 187-188). Benzeri hadiselerin diğer şehirlerde de baş göstermesi Tanzimât'ın bütün Osmanlı eyaletlerinde uygulanmasının şimdilik mümkün olmadığını ortaya koyduğu gibi, Erzurum dahil merkeze uzak eyaletlerin uygulama dışında bırakılmasını gerektirdi (Küçük, 1975: 161). Bir süre sonra şehirde asayişin yeniden sağlanması üzerine 1845'te tatbikine başlanan Tanzimât uygulamaları, bu defa da vergi ve malî konularda halk arasında rahatsızlığa sebebiyet verdi (*Tanzimât-ı Hayriyye Defteri*, nr. I, s. 194, Hüküm 5)1.

1. İdari Yapı ve Nüfus

On dokuzuncu yüzyılda Erzurum idari yönden birkaç kısma ayrıldı. Erzurum (1875) altı vilayetten oluşmaktaydı. Bunlar Erzurum, Van, Hakkâri, Bitlis, Hozat (Dersim) ve Kars-Çıldır idi. Daha sonra, 1888'de bir ferman ile Hakkâri, Van vilayetleri de bu vilayete dahil edildi. Daha önce bu vilayete bağlı olan Hozat, Elâzığ (Ma'muret ül-Aziz)'a, Bayburt sancağı da Erzincan'a bağlandı (Krikorian, 1976: 39-4).

Erzurum'da ilk nüfus ve arazi tahriri 1523'te gerçekleştirilmiştir. Buna göre, Erzurum 12 mahallesi ile Bayburt Sancağı'nın Şogayn (Aşkale) kazasına bağlı idi. Kaza merkezi daha sonra Şogayn'dan

¹ 11 Cemaziye'l- evvel 1261 (18 Mayıs 1845) tarihinde Erzurum Defterdarlığına Rıza Bey tarafından yazılan bir tezkerede Erzurum'un Tanzimât'a dahil edilmesine dair "Erzurum eyaleti iş bu altmış bir senesi martından itibaren Tanzimât-ı Hayriyye usûlunun icrâsiyle..." ifadesi yer almaktadır (BOA, *Cevdet-Maliye*, nr. 8570).

Erzurum'a nakledildi (BOA, TD, nr. 387, s. 867). Bir sonraki tahrir 1540 yılında yapılmıştır (Barkan, ts: 18). Şehirdeki 27 mahallede 21 hane nüfus yaşamakta idi (Erim, 1991: 127 vd). Geri kalan 22 mahallede ise hiç kimsenin mevcut olmadığı anlaşılmaktadır. Osmanlı idaresine girmesinden sonra istikrar ve sükûna kavuşan şehirde, halka ağır gelen bazı vergilerin kalkması, ahalinin şehre dönmesini sağladı. Bu arada köylerde yaşayan Ermeniler de yeniden şehirde yerleşmeye başladı (Küçük, 1995: 325). Erzurum şehrinin XVI. yüzyılın ilk yarısında, Erzurum nde bulunan 1600 civarındaki asker ve aileleriyle 2000 civarındaydı. Bu yüzyılın son çeyreğine doğru 1475'i Müslüman, 1145'i gayri müslim olmak üzere şehirdeki vergi mükellefi nüfusun 2600 civarında olduğu tahmin edilmektedir (Aydın, 1970: 110-114). Aynı tarihlerde askerî ve diğer görevlilerle birlikte şehirde 5-6 bin kişilik bir nüfus bulunmaktaydı (Küçük, 1995: 326).

XVII. asır Erzurum için yeni bir imar ve iskân dönemi olmuştur. Bu asrın ilk yarısında şehre gelen Evliya Çelebi'ye göre şehrin nüfusu 1700 hane idi (Evliya Çelebi, 1344: 212). XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde şehre gelen Tournefort'a göre şehrin nüfusu 25 bin kişi civarında idi. Bu nüfusun 18 bini Türk 7-8 bini Ermeni, 500'ü ise Rum idi. Bu yüzyılda Anadolu'nun önemli ticaret merkezlerinden biri olan şehrin gelişmesi ve büyümesi devam etti. XIX. yüzyılın başlarında 200 bin civarındaki nüfusun, 1826 tarihlerinde 130 bin civarına düştüğü tahmin edilmektedir (Erim, 1991: 127). Bu düşüşün, Yeniçeri teşkilatının kaldırılmasıyla yakından alâkalı olduğu anlaşılmaktadır. Buna rağmen Osmanlı idaresine girdikten sonra Erzurum'un nüfusunda sürekli bir artışın olduğunu tespit etmek mümkündür (Küçük, 1995: 321-32).

1844 yılında Erzurum Eyaletinin 4 sancağı olan Erzurum, Kars, Çıldır ve Bayezid'de toplam nüfusun 100.000 olduğu Ubcini tarafından ifade edilmiştir (Küçük, 1985: 401; bkz. Ubcini, 1853). 1845 yılında başlanan bir başka nüfus sayımı ise 1847 yılında bitirilmiştir (Küçük, 1977: 190; BOA, Cevdet Dahiliye, nr. 9060). Tanzimat ve biraz öncesinde yürürlüğe sokulan nüfus ve arazi tahrirleri Erzurum'da da uygulanmıştır. Ancak şehrin uzun bir işgal dönemi geçirmiş olması, nüfus ve emlak tahrirlerinin yeni vergiler getireceği endişesi, halkın bu faaliyetlere olan ilgisini azaltmıştır. Bu çalışmalardan biri reâyâ nüfusunun tespiti amacıyla 1258H. (1842 M.) tarihinde yapılmıştır. Erzurum vilayetine bağlı; Erzurum, Erzincan, İspir, Pasin-i Süflâ, Tortum, Pasin-i Ulya, Bayburt, Şiran, ve Tercan kazaları tahrir edilmiştir. Tahrirde kuyud-ı atik ve kuyud-ı cedid olarak iki tahrirden bahsedilmektedir. Kuyud-ı cedid tahririne göre vilayette 13.556 reâyâ, kuyud-ı atik tahririne göre ise toplam 19.556 reâyâ bulunduğu anlaşılmaktadır (Küçük, 1978: 230). Bu farklılığın tahrire iştirak etmeyen ahaliden kaynaklandığı söylenebilir. İkinci bir tahrir ise 1261H.(1845M.) tarihinde uygulanmıştır. Bu tahrirde ise müslim ve gayrimüslimlerin tamamı sayıma tabi tutulmuştur. Bu tahrirden Erzurum vilayetine bağlı Erzurum, Bayburt, Tercan, Şiran, Erzincan, Pasin-i Ulyâ, İspir,

Kığı, Tortum, Pasin-i Süflâ kazaları tespit edilebilmektedir. Buna göre Erzurum vilayetinde toplam 78.447 Müslüman ve 27.182 Gayrimüslim bulunmaktaydı (Küçük, 1978: 219-220).

1847 yılına ait bir başka belgede Erzurum kazasının 53 mahalle, 156 Ova köyü ve 9 Bestanlı Aşireti köyüne ait mizanda toplam 26.749 Müslüman ve gayrimüslim nüfus ile 450 Rusya teb'ası Rum, Ermeni ve Yahudi vardı. Bu nüfusun 18.810'u Müslüman, 7.939'u ise Ermeni ve Rum idi (Küçük, 1978: 219-220).

Erzurum Ovası dışında olan 127 köyde yaklaşık 13.555 Müslüman ve gayrimüslim tespit edilmiştir. Bu nüfusun 5759'u Müslüman, 1712'si ise Ermeni ve Rum idi. Bütün nüfusu dikkate aldığımızda, Erzurum'da ortalama 63.860 nüfusun yaşadığını söyleyebiliriz. Erzurum Eyaletine bağlı Şiran kazasındaki 73 köyün nüfusu olan 5.980 nüfusu da eklediğimizde Eyaletin Şiran ve Erzurum kazalarında 52.940 Müslüman, 14995 Ermeni ve 1125 Rum olarak toplam 69.060 kişi yaşamaktaydı (Küçük, 1978: 219-220).

1862'de, İngiltere Konsolosu R.A.O. Dalyell, Erzurum eyaletinin (Muş ve Kars dahil) nüfusunu, çoğu Ermeni, %25'i Hıristiyanlardan oluşmak üzere 732.458 kişi olarak rapor etti (Bkz. Krikorian, 1976). 1869'da Konsolos J. G. Taylor Erzurum Ermenilerini 295.700 (287.000'i Apostolic ve 8.000'i Katolik) olarak tespit etti (Bkz. Krikorian, 1976). 1888-9'da Erzurum vilayet olduğu zaman, nüfusu Fraşeri tarafından 109.835'i Ermeni ve 464.129'u Müslüman olmak üzere 581.753 olarak tahmin edildi. (Şemseddin Sami, II, 1889: 830) Cuinet'e göre (1890) eyaletin nüfusu şöyledir (Cuinet, I, 1890: 136; Ali Cevad, 1312: 57; Lepsius, 1919: 34):

Ermeniler

Apostolic	120.273
Katolik	12.022
Protestan	2.672
	134.967
Rum Ortodoks	3.725
Kıptiler (Copts)	16
Müslümanlar	500.782
Yahudiler	6
'Yabancılar' (Foreigners)	1.220
'Yabancılar' (Strangers)	4.986
Toplam	645.702

Ermeni kaynakların verdiği bilgilere göre eyaletin Erzurum sancağında toplam 89.944 Ermeni bulunmaktaydı. Bu Ermeniler kendi aralarında sınıflandırıldığında Gregoryenler (Apostolikler)

77.476, Katoliklerin 10.180, Protestanların 2.288 nüfus olduğu görülür. Aynı şekilde Erzincan sancağında 34.518 Ermeni ikamet etmekteydi. Bunlardan Gregoryenler 34.145, Katolikler 88, Protestanlar 285 kişiydi. Doğubayazıt sancağındaki Ermeniler ise 10.505 kadar idi. Doğubayazıt'taki Ermenilerden Gregoryenler 8.652, Katolikler 1.754, Protestanlar 99 kişiydi (Krikorian, 1976: 40-41).

Yine Ermeni kaynaklarından İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesi ve Theodik'in Almanak'ı (Leart, 1913: -61; Bryce, 1916:661; Theodik, 1922: 261) vilayetin Ermeni sakinlerini (1900'lü yıllar için) 215.000 olarak tahmin eder. M. Ormanian (Ormanian, 1955: 205-206; Lepsius, Lepsius, 1919: 304-305) ise (1900'ler için) Erzurum Ermenilerini 203.400 olarak (Erzurum, Hasankale, Tercan, Kiği olmak üzere toplam 135.500; Erzincan: Erzincan, Bayburt, Kemah olmak üzere toplam 52.700; Doğubayazıt 15.200) verir (Krikorian, 1976: 41).

Lynch'in 1896'da Erzurum'u ziyaretinde kaza nüfusunun 40 bine yükseldiğini, bu nüfusun yaklaşık 10.500'ünün Ermenilerden meydana geldiğini bildirmektedir. Lynch, vilayete ait nüfusu ise 544.502 olarak verir. Bu nüfusun sadece 106.768'i Ermenilerden meydana gelmekteydi (Gürün, 2001: 139)². Osmanlı Devleti ıslahat meseleleri gündeme gelince bölgeye bir heyet göndererek (1895) vilayet nüfusunu saydırmışlar ve 669.717 rakamını tespit etmişlerdi. Bu nüfusun yaklaşık 119.935'inin ise Ermeni olduğunu İngiltere'ye bildirmek üzere rapora ilave etmişlerdi (Gürün, 2001: 140). Karpat'ın verdiği 1893 nüfus tahminlerine göre Erzurum'da 101.138 Ermeni, Shaw'ın (1882) tahmini ise 109.838, 1880 Ermeni Patrikliğinin tahmini 134.000, Cuinet'in aynı tarihli tahminine göre (vilayette 645.702 nüfus) 134.967, William Everett'in (1895) 159.798 idi (Küçük, 1975: 165-66). 1330 (1911-12) Osmanlı nüfus sayımına göre Erzurum'daki Ermenilerin sayısı ise 163.218 (Özgül, 2001: 58)³, 1913 yılına ait Patriklik tahminlerine göre ise 202.391 (McCarthy, 2002: 80). Krikorian ise Erzurum Vilayeti'ndeki Ermeni nüfusu 150.000 olarak vermektedir. Ancak Cuinet'in rakamı en az Osmanlı istatistikleri kadar ve o devrin diğer kaynaklarından daha muteber kabul edilebilir.

2. Ermenilerin Vilayette Yapmış Oldukları Hizmetler

² 1880 yılına ait Patrikhane verilerinde vilayet nüfusu 270.000 olarak gösterilmektedir. Bu nüfusun 111.000'i Ermenilerden oluşmaktaydı. 1881'de ise bu rakam 128.478'e ulaşmıştır. İngiltere'ye Patrik tarafından verilen rakamlar ise 215.177'dir. Cuinet ise 645.702 olarak verdiği rakamın 134.488'inin Ermeni olduğunu belirtmektedir. 1890 Osmanlı Nüfus sayımında ise vilayetin nüfusu 555.159, gayrimüslim nüfus ise ki bunlar muhtemelen çoğunlukla Ermeni'dir (Rumları 3.356, Cuinet 3725, Patrik 5000 olarak verir), toplam 113.488 idi (Gürün, 2001: 140).

³ Marchel Leart'ın Patrikhaneye atfen verdiği 1912 rakamlarına göre Erzurum'daki Ermeni nüfus yaklaşık 215.000 civarındadır (Gürün, 2001: s. 127).

2.1. Meslek ve Zanaatlar

Erzurum'un kırsal bölgelerindeki Ermeniler ziraatla uğraşırlardı, fakat gerçekte onların pek çoğunun kendi toprağı yoktu. Ermeni kaynaklar Ermenilerin bu durumu ağır vergiler, haydutluk, Türk ve Kürt şefler tarafından yapılan baskılara bağlasalar da gerçek elbette böyle değildir.

Cevdet Küçük bu konuda şöyle demektedir: "Ermenilerin ziraî bölgelerde yaşayan nüfusunun okuma imkânı bulması ve Batı malları ticaretinin gelişmesi sonucu ortaya çıkan yetişmiş personel ve müteşebbis talebi, Ermeni gençlerinin ve ailelerinin ziraî bölgelerden büyük ticaret merkezlerine göçlerini hızlandırmıştır." (Küçük, 1985: 402). Ermeni kaynaklar, Ermenilerin kendi çiftlik veya arazileri olmadığı için devlet arazisinde veya diğer emlak ve arazi sahipleri için çalıştıklarını, kazançlarından hükümete ondalık öşür ödediklerini, kalan ürünün ise değişik oranlarda köylüler ve sipahiler arasında bölündüğünden bahsederler. Bu kaynak sahiplerinin gözden kaçırdığı önemli konu, Osmanlı Devleti'nde toprağa bağlı ahalinin hemen hepsinde durum böyledir. Bir Müslüman köylü ile Ermeni köylü arasında bu bakımdan hiçbir farklılık yoktur. Herkes öşrünü öder ve kalan kendilerini korumakla görevli olan ve devlete asker yetiştiren Sipahi ile bölüşürlerdi.

Ermenilerin çoğunluğu kasabalarda toplandılar ve çok çeşitli zanaat ve ticaretle iştiler. 1862'de Konsolos Dalyell'in raporu:

"Kasabalarda (Erzurum eyaletinde) ticaretle ilgili sınıf, binaenaleyh, özellikle Hristiyanlar, genellikle kendi ev veya dükkânlarına sahipti fakat görünen odur ki, batta bir hayli toprak mülke sahip olmak, Hristiyanlar için Türkiye'nin bu kesiminde hiçbir şekilde nadir değildi." (Krikorian, 1976: 41-42).

Erzurum'a doğru büyük stratejik ve ticarî önemi olan bir yol uzanır. Bu Trabzon'dan Tebriz'e kadar uzanan tarihî ticaret yoluydu. Sonuç olarak, Erzurum işlek bir ticaret merkeziydi ve Ermeniler, Rum ve İran lı tüccarlarla, oradaki ticarete aktif bir rol oynarlardı. A. Dö, vilayetin el sanatları ve ticaretinde Ermenilerin sahip olduğu payı bildiren bir ifadesinde:

Ermeniler başlıca ticaret ve el sanatlarıyla uğraşırlar. Zanaatlar burada çok iyi gelişmiştir. Erzurum'da yaklaşık yarısına Ermenilerin sahip oldukları, 3.000'den fazla dükkân ve meyhane vardı. Bu Ermenilerin beş yüz kadarı perakende satış tüccarıdır; bazıları İstanbul ve diğer kasabalarla ticarî ilişkilere sahip büyük tüccarlardır. 1.000'den fazla kişi, sadece kasabalarda değil, oadaki köylerde de pek çok Ermeni aileye dayanak olan, en çok başarılı oldukları mesleklerle -duvarcılık- uğraşırlardı. (Vani, 1912: 163.)

2.2. İştirak Ettikleri Merkezler

Ermenilerin çoğu vilayetin merkezinde yaşırdı ve büyük bir kısmı da Erzurum sancağında yerleşikti. Cuinet'in istatistiklerine göre (Cuinet, I, 1890:137) Ermeni nüfusun tamamı olan 134.967'nin dışındaki 89.944 nüfus, Erzurum sancağında meskûndü. Bundan dolayı merkez sancağın umumî idaresinde Ermeniler büyük oranda rol oynadılar (Krikorian, 1976: 42).

Diğer iki sancakta Ermeniler özellikle Erzincan kasabasında, Erzincan sancağındaki Kemah ve Kuruçay kazalarında, Doğubayazıt sancağının Doğubayazıt, Kara Kilise ve Eleşkirt kazalarında sosyal hayata katkıda bulundular.

2.3. Faaliyet Sahaları

Ermeni iştirakçilerin başlıca alanları politik idare, maliye ve yargıdır. Hükümet merkezleri bulunan Erzurum kasabasında Ermeniler geniş ölçüde sosyal hayata katkıda bulunurdu. Apostolic ve Katolik toplumların piskoposları yerel idarî meclisin tabii azalarıydı, itibarlı veya eğitilmiş insanlardan seçilen başkaca iki Ermeni aza daha vardı. Genellikle bu iki Ermeni aza dört veya altı Türk'e karşı, Belediye meclisine seçilirdi. Vilayetin diğer bölgelerinde Ermenilerin ruhani liderleri Erzurum'da Ovacık, Kiğı, Tercan ve Hasan Kale Erzincan'da Bayburt ve İspir, Doğubayazıt'ta Doğubayazıt, Ağrı (Kara Kilise) ve Eleşkirt kazalarında idarî meclisin tabii azalarıydı. Kazaların her birinde, aza-i tabiiilerden başka, genellikle iki Ermeni daha seçilirdi. Belediye meclisindeki Ermeniler bir veya iki arasında olurdu, fakat normalde iki aza seçilirdi; bunların tamamı Türklerden daha az olurdu (Krikorian, 1976: 42).

Vilayetin malî meselelerinde Ermeniler deneyimli tüccarlar olarak, önemli bir rol oynarlardı. Onlar hazine dairesinde, mal kaleminde, tütün tekeline, Duyun-ı Umumiye'de, ticaret odasında ve Ziraat Bankası şubesinde çalışırlardı. Onlar bir ila üç arasında olup, kâtip, muhasebeci, sandık emini, ambar memuru (storekeeper) olarak istihdam edilirdiler. Tütün tekeline sekiz veya dokuz memurun altı kadarının Ermeni olması usuldü. Erzurum merkezindeki Mahkemede Ermeniler Bidayet, İstinaf ve Ticaret mahkemelerinde nüfuzluydular. Onlar sivil veya ağır ceza dairelerinin her ikisinde de iki yargıç, fakat her bölümde daha sık olarak bir tane olmak üzere faaliyet gösterirdiler. Ticarî mahkemede, normal olarak iki veya daha fazla Ermeni üye vardı, bazen bir Rum tarafından refakat edilirdi. Doğubayazıt ve Erzincan sancaklarının merkezleri de fazlasıyla aynı durumdaydı. Her bir kazanın sınırları dışındaki Ermeniler genelde Bidayet mahkemesinde, sadece adli dairede olmak üzere, bir aza tarafından temsil edilirdiler (Krikorian, 1976: 42).

Hükümet dairelerindeki etkin Ermenilerin diğer görünüşleri, tahrirat şubelerinde, mühendislikte, sosyal sağlık hizmetlerinde, zirai müfettişlikte, eğitim komisyonu ve polis gücündeydi. Bu iştirakçiler başlıca sancak merkezlerinde yer alırlar. Ermeniler mühendislik ve umumi işler dairelerinde mühendis ve ustabaşı olarak; posta ve telgraf servisinde operatör olarak;

basında kompozitör ve makinist olarak hizmet ederlerdi. Dikkate değerdir ki, sekreterlikte vilayet tercümanı çoğunlukla Ermenilerdi. Ermeni tercümanlar posta ve telgraf servisinde istihdam edilirdi. Ermeni memurlar nüfus sicilliğinde tahrirat müdürlüğünde çalışırlardı (Krikorian, 1976: 42).

Ziraî iştirakçilere gelince Ermeni memurları özellikle Orman müfettişleriyle ilgili olarak buluruz. Eğitimdeki Ermeniler eğitim meclis ve komitelerinde Türklerle ortak olurlardı. İlgi çekicidir ki, 1896 Reformlarından sonra Ermeni dili Erzurum kasabasında ortaokullara seçmeli olarak konuldu (Krikorian, 1976: 42).

Polis gücünde genellikle bir veya iki Ermeni vardı. Vilayetin merkezinde bazan bir veya iki amir yardımcısı vardı. Yine Erzurum şehir merkezinde olan Ermeniler belediye doktorları olarak tayin edilirdi, fakat bu düzenli değildi (Krikorian, 1976: 42).

2.4. Rumların Yaptıkları Hizmetler

Erzurum'daki Rum toplum oldukça azdı. Cuinet onların tam sayısını 3.700 civarında kaydeder (Cuinet, I, 1890: 136). Rum iştirakçiler öyle fazla değillerdi. Onlar bazen sosyal hayatta hizmet ederler ve çok az sayıdaydılar. Rum memurlar Erzurum ve Erzincan sancaklarında umumî idarede ve özellikle bu bölgelerin merkezlerinde rol alırlardı. Onlar idarî meclislerde, ticarî ve adli mahkemelerde, tütün tekelinde, duyun-ı umumiye idaresinde ve posta ve telgraf servislerinde rol alırlardı. Onların ortaklıkları sosyal sağlıkta daha iyi olarak, özellikle eczacılıkta fark edilebilirdi. Onların sayılarıyla ilgili, genel olarak her dairede birden fazla değillerdir (Krikorian, 1976: 43-44.).

3. Ermenilerin Genel Durumu

Ermeni kaynaklarına göre Erzurum, çok sayıda Ermeni olan bir vilayet idi. Bu yüzden vilayetin sosyal hayatında onlardan biri, en büyük iştirakçi olabilirdi. Fakat gerçekte bu öyle değildi. Umumi idarede onların rolü ne çok geniş ne de çok istikrarlıydı. Örneğin Diyarbakır vilayeti karşıt bir durum sunardı (Krikorian, 1976: 44).

Erzurum'un sosyal hayatında Ermenilerin iştirakleri niçin böyle sınırlıydı? Çünkü bu eyalet Rusya'ya sınırdı ve Türkler onun güvenliği ve korunmasıyla ilgili çok ihtiyatlıydılar sanırım. Hâlâ, Ermeniler özellikle idarî meclislerde, adli mahkemelerde, Duyun-ı Umumiye'de, ikincisinde oldukça nüfuzluydular, çok fazla rol oynarlardı. Onlar genellikle ılımlı memurlar olarak danışman (müşavir), sandık emini, kâtip, çeşitli teknik dairelerde mülazım olarak, hekim ve doktor olarak istihdam edilirdi. Bazen Duyun-ı umumiye idaresi başkanı, ticaret odası (chamber of commerce), belediye meclisi ve vilayet tercümanı olarak yüksek pozisyonlara da tayin edilirdi.

XIX. asrın son çeyreğine doğru Ermeniler tüccar, iş adamı, banker, komisyoncu, firma temsilcisi, ihtisas isteyen işlerde devlet memuru ve yabancı şirket ve kurumlarda memur ve yönetici olarak büyük şehirlerde yoğunlaşmaya başladılar (Küçük, 1985: 402).

4. Erzurum’da Yetişmiş Önemli Ermeni Aydınları (Krikorian, 1976: 44-4)

1. AYDJIAN, L. Erzurum vali muaviniydi.
2. BALLARIAN, Hamazasp. 1876’da İstanbul’da Osmanlı Parlamentosunda Erzurum için görevli seçildi. Kardeşi, M. Ballarian Erzurumda bir bankerdi.
3. BİLLORIAN, Andronik. Erzurum vilayet vali yardımcısıydı.
4. DARPASIAN, Derenik. Bir müddet için vergi dairesinin sandık emini olan Yovhannes’in oğluydu. Derenik, iyi Türkçe öğrendi ve nüfus sayım noteri oldu. Onun memurluğunun avantajlarından kâr olarak sağladığı yeni kimlik kartları ve seyahat belgeleriyle, vatandaşlarına pek çok yardımı oldu.
5. DER-NERSESIAN, Khafchadur (1810-1895). Bitlis’te doğdu. Bir tüccar oldu ve hatta İran hükümeti tarafından takdir edildi. İlk önce Erzurum’da ve daha sonra Van’da gümrükleri yönetti. Pekçok yıldır Erzurum idarî meclisine de iştirak etmektedir. 1877’de Erzurum’da Rus konsolosluğu tarafından tercüman olarak istihdam edildi. Aynı yıl İstanbul’da Osmanlı Parlamentosu’nda görevlendirildi. Parlamentodan uzaklaştırıldığında, İstanbul’a yerleşti. Umuma hizmetleri için, Babîâlî tarafından madalya (decoration) verildi.
6. HEKIMIAN, Michayel Efendi 1903 civarlarından 1906’ya kadar vilayet tercümanıydı.
7. KARADJIAN, Daniel. 1876’da İstanbul’da Erzurum Ermeni toplumu tarafından Osmanlı Parlamentosu’nda bir göreve seçildi.
8. MEGUERDİTCH Efendi. 1903’ten 1906’ya kadar Erzurum Duyun-ı umumiye idaresinde baş katip oldu.
9. MELİKİAN, Dr Karapet (1883-1915). Arapkir’de doğdu. Yerli bir okulda ve daha sonra Harput Frat Nehri Koleji’nde çalıştı. 1902’de Beyrut’a gitti ve tıp tahsili yaptı. 1907’de onun M.D derecesini alarak, Kığ’ye gitti ve bir belediye doktoru olarak istihdam edildi.
10. PAPAŞIAN, Dr Enovch (?-1913). Erzurum’da Kolordu tıbbında önemli bir doktor oldu.
11. SHABANIAN, Krikor (Gregor) Efendi (1835-1908). 1865’te Erzurum idarî meclis azalığına seçildi ve 1885’te Duyun-ı umumiye idaresi müdürlüğü görevi verildi. 1893’lerde müdde-i umumi (the public prosecutor) tayin edildi, fakat biraz sonra istifa etti.
12. YARMAYAN, Dr Minas (?-1915). Tokat kökenlidir. İlk olarak Merzifon Kolejinde çalıştı ve daha sonra Beyrut’a giderek tıp tahsil etti. 1904’te Beyrut Amerikan Üniversitesi’nden mezun oldu ve eve dönerek, Erzincan’da Askerî Aziziye Hastanesi’nde hizmet etti.

Sonuç

On dokuzuncu yüzyılda Erzurum gerek Rusların işgali ve gerekse kıtlık ve kuraklıklar sebebiyle hayli nüfus kaybetmiştir. Ermeniler bir zamanlar çok güzel bir hayat yaşadıkları bu şehirde Rusların vaatlerine kapılarak, çeşitli defalar isyan çıkarmışlardır. Bu isyanlar 1829 ve 1877 Osmanlı Rus Savaşlarında ve 1894 yıllarında çıkarılmıştır. İsyenlar sonucunda pek çok Türk ve Müslüman kılıçtan geçirilmiştir. Rusların bölgeden çekilmesi üzerine Türklerin ve Müslümanların öç almasından çekinen binlerce Ermeni Rusya içlerine göçmüştür. Bütün bu hadiseler Erzurum’daki hiyerarşiyi bozmuş ve Ermeni nüfusun göçler nedeniyle azalmasına sebep olmuştur.

Günümüzde Ermeniler tarafından bu hususlarda çeşitli iddialar ortaya atılmakta ve Ermeni nüfusun bilinçli olarak yok edildiği işlenmektedir. Ancak bunun doğru olmadığı bizzat yine onlardan olan tarihçiler tarafından da dile getirilmektedir. Öyle ki, bazı Ermeni kaynaklar ki, Ermeni Patrikhanesi, Ormanian, Lepsius, Krikorian ve Theodik gibiler bu konuda asılsız iddialarda bulunurken, Cuinet, Jennings, Karpat ve Ubcini gibi nüfus bilimcilerin ortaya koydukları sonuçları ise görmemezlikten gelmektedirler.

Bütün bunlara rağmen Erzurum'da on dokuzuncu yüzyılda yine de hatırı sayılır bir Ermeni nüfusun olduğu Cuinet'in verdiği rakamlardan anlaşılmaktadır. Rusların Erzurum'da işlediği insanlık suçlarından sonra, Erzurum'un iktisadi çöküşünü sağlamak amacıyla, göçürdüğü binlerce Ermeni'den sonra, geride 134.769 Ermeni'nin kalmış olması aslında Türkler ile Ermeniler arasında kurulmuş olan tarihi bağın bir göstergesidir.

KAYNAKLAR

1. Arşiv Kaynakları

BOA, Cevdet Dahiliye, nr. 9060.

BOA, *Cevdet-Maliye*, nr. 8570.

BOA, *TD*, nr. 205.

BOA, *TD*, nr. 387.

PRO-FO, 78/1669, 'Report on the "eyalet" of Erzurum', No. 9 (28 February 1862).

PRO-FO, 78/2439, 'Consul Taylor's report on Koordistan' (18 March 1869).

R. Dalyell in PRO-FO, 78/1669, Report No. 9 (1862).

2. Telif Eserler

Ali Cevad, *Memaliki Osmaniyenin Tarih ve Coğrafya Lüğati*, Cilt: I.

Şemseddin Sami, *Kamûs ül-a'lâm*, Cilt: II, 1889.

Tanzimât-ı Hayriyye Defteri, nr. I, s. 194, Hüküm 5

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, II, Dersaadet 1344.

3. İnceleme Eserleri

Vani, A. Dö, (1912). *Bitlisi ew Erzurumi Vilayetnere* ("The "vilayets" of Van, Bitlis and Erzurum"), Erivan.

Behar, Cem (1996). "Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927", *Devlet İstatistik Enstitüsü Tarihi İstatistikler Dizisi*, II, Ankara.

Küçük, Cevdet (1995). "Erzurum", *DİA*, XI., İstanbul: 321-329.

Küçük, Cevdet (1978). "Tanzimât Devrinde Erzurum'un Nüfus Durumu", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 7-8'den ayrı basım, İstanbul.

Küçük, Cevdet (1977). "Tanzimat Devrinde Erzurum'un Nüfus Durumu", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, (Sayı 7-8'den Ayrı Basım), İstanbul.

Küçük, Cevdet (1978). "Tanzimat'ın İlk Yıllarında Erzurum'un Cizye Geliri ve Reâyâ Nüfusu", *Tarih Dergisi*, Sayı XXXI'den Ayrı Basım, İstanbul.

Küçük, Cevdet (1985). "XIX. Asırda Anadolu'da Ermeni Nüfusu", *Türk Kültürü Araştırmaları*, (Ayrı Basım), Ankara.

Küçük, Cevdet (1975). *Tanzimat Devrinde Erzurum*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul.

Aydın, Dündar (1970). "Erzurum Şehri'nin Osmanlı Fethini Müteakip Yeniden İmarı, İskânı ve İlk Sakinleri", *AÜ. Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, I, Ekim.

Ubicini, D.A. (1853). *Lettere Sulla Turchia*, Milano.

Konukçu, Enver (1992). *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Ankara.

- Bryce, J. (1916). *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire*.
- Lepsius, J. (1919). 'Der Todesgang des armenischen Volkes', Potsdam.
- McCarthy, Justin (2002). "Osmanlı Ermeni Nüfusu", *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler*, (Edt. Türkaya Ataöv), Ankara.
- Özgül, M. Cemil (2001). "Osmanlı Devleti'nde Ermeniler", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı*, Cilt: I, Sayı: 37, Ankara.
- Leart, M. (1913). *Question Armenienne a la Lumiere des Document*, Paris.
- Ormanian, M. (1955). *The Church of Armenia*, London.
- Krikorian, Mesrob K.(1976). *Osmanlı İmparatorluğu Hizmetinde Ermeniler, 1860-1908*, Viyana.
- Erim, Neşe (1991). "Trade, Traders and The State İn Eighteenth-Century Erzurum", *New Perspectives On Turkey*, Sayı: 5-6.
- Barkan, Ömer Lütfi (ts.). "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi" *Türkîyat Mecmû'ası*, X, İstanbul.
- Theodik, (1922). *Amenun Taretsoyts* ('The Almanac for Everyone'), İstanbul.
- Cuinet, Vital (1890). *La Turquie d'Asie*, Cilt: I.